

УДК 947.7

Нікітенко Н. М.

ПРО ЧАС ТА МІСЦЕ ПРОГОЛОШЕННЯ МИТРОПОЛИТОМ ІЛАРІОНОМ «СЛОВА ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ»

Автор обстоює висунуту раніше власну гіпотезу, що «Слово» вперше прозвучало 25 березня 1022р., коли Пасха припала на Благовіщення. Висловлюється припущення, що місцем першого проголошення «Слова» стала церква Святих Апостолів на Берестовому, де Іларіон був пресвітером. Вже за Ярослава «Слово» могло звучати неодноразово й у відповідно відредагованому вигляді проголошуватись на державні свята у Благовіщенській і Десятинній церквах, а також у Софійському соборі.

«Слово про Закон і Благодать» першого київського митрополита - «русина» Іларіона стоїть біля витоків оригінальної вітчизняної літератури. Вже понад півтора сторіччя вчені - історики, філософи, літературознавці - досліджують «Слово» в різних аспектах, але загальнозначимими для представників різних галузей науки залишаються ключові проблеми часу і місця його проголошення Іларіоном.

Твір належить до пам'яток урочистого красномовства і має досить довгу назву: «Слово о Законе, Моисеем даннем, и о Благодати и Истине, Иисусом Христом бывшим, и како Закон отъиде, Благодать же и Истина всю землю исполни, и вера во вся языки простресея и до нашего языка русьскаго, и похвала кагану нашему Владимиру, от него же крещени быхом, и молитва к Богу от всея земли нашея». Як випливає з назви, текст пам'ятки має чітку структуру і складається з трьох частин: співвідношення закону і благодаті, себто Старого і Нового Завітів, поширення християнства та прихід його на Русь і, зрештою, похвала Володиміру Хрестителю.

Авторство і датування «Слова» вперше було обгрунтовано в 1844 р. відомим московським археографом А. В. Горським, якому належить заслуга наукового відкриття пам'ятки. У жодному зі списків пам'ятки не збереглося імені її автора, але оскільки найповніший список «Слова» у рукописі XV ст. супроводжується «Молитвою» і «Ісповіданням віри», підписаних іменем «мниха и пресвитера Илариона», поставленого в Києві митрополитом у 1051 р., і київський князь, так

само як і в «Слові», іменується титулом «каган», А. В. Горський цілком переконливо включив усі три пам'ятки до єдиного циклу, що належав Іларіону.

Хронологічне межувикнення «Слова» А. В. Горський визначив 1037-1050 рр., вказавши на згадування в тексті церкви Благовіщення на Золотих воротах, зведеної, згідно з «Повістю временних літ», 1037 р., і на повідомлення як про ще живу дружину Ярослава княгиню Ірину, яка померла 1050 р. [1]. У цей період Іларіон був пресвітером церкви Святих Апостолів у княжій замиській резиденції в селі Берестовому.

Через 120 років після виходу в світ праці А. В. Горського М. М. Розов запропонував власне датування «Слова», причому з точністю до року, місяця, числа і навіть дня тижня. Дослідник довів, що цей твір написано на два євангельських тексти, які читалися на Великдень і на Благовіщення. Орієнтуючись на запропоновані А. В. Горським хронологічні межі створення «Слова» (1037-1050), М. М. Розов виснував, що ця урочиста проповідь була виголошена Іларіоном 26 березня 1049 р., коли Великдень припав на другий день після Благовіщення [2].

1987 р. ми аргументували нове датування «Слова», вперше запропонувавши вийти за межі «магічних» рамок 1037-1050 рр., оскільки нижня дата «Слова» не є безсумнівною, бо базується на спірному факті закладення хронологічно єдиного комплексу споруд - Софії Київської і Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення у 1037 р. [3]. Оскільки наші висновки викликали

критичні зауваження науковців, вважаємо за доцільне знову повернутися до цієї проблеми і водночас розглянути питання про місце виголошення «Слова».

Передусім впадає в око те, що запропоноване М. М. Розовим датування, яке отримало досить широке визнання, не відповідає богослужбовій практиці, позаяк 1049 р. Благовіщення не збіглося з Великоднем, що святкувався тоді 26 березня. Натомість текст «Слова» прямо вказує на те, що воно було проголошене 25 березня, бо в ньому цитуються читання благовіщенської літургії: «Радій, Обрадувана, Господь з тобою»; «Се раба Господня, буде мені по слову Твоєму».

За богослужбовою практикою, якщо Благовіщення збігається з Великоднем, воно не має ані передсвята, ані післясвята, тому благовіщенська тема наявна у богослужінні лише 25 березня [4]. Чи могло «Слово» прозвучати на всеношній з 25 на 26 березня, адже всеношна напередодні Великодня включає обідню й утрєню? У цьому зв'язку зауважимо, що благовіщенське богослужіння характерне тим, що в ньому літургія (окрім днів Великого Посту) поєднується з утрєною 25 березня, тобто відбувається до полудня цього числа. Причому форма відправи змінюється щороку, залежно від дня, на який вона припадає. 1049 р. Благовіщення припало на Велику суботу. За богослужбовим Уставом, благовіщенська відправа в такому випадку розпочинається у п'ятницю ввечері, тобто 24-го, і після півночі співається утрєня, а вранці 25 березня відправляється літургія. На вечірні 25-го розпочинається вже пасхальна відправа за чином Великої суботи [5]. Отже, слова діалогу архангела і Богородиці не могли прозвучати під час пасхальної відправи 1049 р. Це означає, що «Слово» могло бути виголошене Іларіоном у день повного збігу Великодня і Благовіщення, тобто на Кірію-Пасху, яка відзначається поєднанням пасхальної і благовіщенської відправ.

Це цілком відповідає характеру «Слова», адже такі твори ораторського мистецтва розглядалися як складова частина святкової літургії, коли Церква згадувала подію, що сталася саме цього дня. Оскільки за Ярослава Кірію-Пасха сталася тільки одного разу, а саме - 25 березня 1022 р., ця дата, на наше переконання, і позначає час появи «Слова».

Опонуючи нам, Ю. Ю. Шевченко, залучивши наші аргументи, зауважив, що оскільки тропар благовіщенської літургії міг звучати до обіду 25 березня, а на вечірні цього ж дня вже розпочиналася відправа Великої суботи, то М. М. Розов «нашел единственно возможный вариант произ-

несения "Слова..." между Благовещенской и Пасхальной службами Великой субботы, пришедшейся на 25 марта 1049 г.» [6]. Проте, по-перше, М. М. Розов зовсім не говорить, що «Слово» прозвучало між згаданими відправами, - більше того, він акцентує, що воно було проголошене на перший (!) день Пасхи, тобто у неділю, а не в суботу; по-друге, як вже згадувалося, такі проповіді були невід'ємною частиною святкових відправ, а не звучали між ними.

Т. Вілкул, указавши на те, що крім великодніх і благовіщенських читань у «Слові» є великопісні, різдвяні та інші службові тексти, зазначила, що датування пам'ятки не слід ставити в залежність від збігу дат Пасхи і Благовіщення [7]. Але, як слушно зауважує І. Данилевський, нарративні джерела з історії Давньої Русі, як взагалі середньовічні твори такого характеру, майже цілком складаються з клішованих текстів і позначені систематичним зверненням до авторитетів (у нашому випадку - до біблійних текстів). Такі твори дослідник визначає як своєрідні «колажі» [8]. Тому важливо виявити ідейну вісь «Слова», довкола якої будується вся його концепція. У цьому зв'язку прикметне, що центральні сюжети «Слова» групуються довкола теми Боговтілення, яка розкривається через ідею поєднання в Христі божественної і людської іпостасі. Цю головну богословську тему «Слова» висловлено у 17 антиномічних протиставленнях божественного і людського у Христа, причому даному пасажу, який є композиційно-смісловим стрижнем твору, передують слова про Втілення Христа від Діви Марії (цю подію позначає Благовіщення), а завершується він ствердженням Його Воскресіння, після чого одразу читається прокимен, який звучить на вечірні в перший день Пасхи: «Кто бо великий яко Бог наш» [9].

Церква розглядає Благовіщення і Пасху як початок і завершення Втілення Христа, як «дві стадії однієї таїни, одного діла спасіння нашого в Христі Ісусі». Богослови перекладають назву «Кірію-Пасха» як «Пасха господственная», себто істинна, справжня, адже за церковним переданням Воскресіння Христа сталося саме 25 березня, на Благовіщення [10]. Відтак, зауваження Т. Вілкул не має доказової сили і не спростовує гіпотези про виголошення «Слова» на Кірію-Пасху.

Ще одним вразливим місцем нашого датування вважають те, що воно начебто суперечить згадці в «Слові» онуків і правнуків Володимира, бо найстарший син Ярослава (Володимир) народився тільки 1020 р., а старший син останнього (Ростислав) - 1038 р., наступні правнуки наро-

дилися вже тільки 1050-1053 рр. [11]. Прикметно, втім, що панегірик Ярославу (де, до речі, згадуються онуки і правнуки Володимира) є прикінцевою частиною «Слова», яка не відповідає його назві, що закінчується похвалою Володимиру, котра є третьою, останньою частиною твору. Ця прикінцева частина збереглася лише в одному списку «Слова» (С-591), що датується XV ст. Інші списки XV-XVI ст. (їх збереглося понад 50), а також фрагмент XIII ст. закінчується словами про завершення Ярославом починань Володимира у створенні Софійського собору, і це, як вважаємо, добре узгоджується і з назвою твору, і з його датуванням 1022 р., коли було актуальним задекларувати саме Ярослава «намісником» Володимира.

На підставі складу і повноти тексту дослідники вирізняють 3 [12] або 4 [13] редакції «Слова», причому першою вважають ту, що репрезентована списком С-591, бо саме тут згадується Ярослав. Інші редакції вважають «усіченими» та «усічено-інтерпольованими», пристосованими для богослужбових потреб пізніших часів, коли згадування Ярослава та його родини було явно недоцільним [14]. При цьому якимось не береться до уваги та обставина, що вже за Ярослава, який княжив 35 років, «Слово» могло звучати неодноразово, тож панегірик Ярославу міг бути доданий до основного тексту у сені його правління. Не виключено, що це сталося тоді, коли на соборі з приводу настолювання Іларіона він за церковним звичаєм виголосив інтронізаційну проповідь, тому саме список С-591 супроводжується Молитвою і Символом віри митрополита. А відтак первісним варіантом тексту може бути якраз той, що вважають «усіченим», хоча й у ньому говориться про Ярослава, який є наступником батька, стверджуючи устами Володимира і завершуючи його починання.

Але чи міг Іларіон виголосити своє «Слово» 1022 р.? У «Повісті минулих літ» він згадується двічі під 1051 р.: у повідомленні про поставлення його митрополитом у Софії і в сказанні про початок Печерського монастиря. З Іпатіївського літопису випливає, що саме Іларіон був засновником монастиря, коли викопав невеличку печерку на київських горах. Після поставлення його митрополитом у цій печерці усамітнівся Антоній, який прийшов з Афону [15].

Як бачимо, Іларіон був сучасником Антонія, а відтак і Володимира, оскільки Антоній, як свідчить Києво-Печерський патерик, розпочав своє подвижництво ще за часів Хрестителя Русі. Ніщо не заважає припустити, що Іларіон, який величає Володимира «каган наш», був з тих дітей

«нарочитої чаді», яких Володимир після хрещення Русі віддав на «учення книжне». А в такому разі Іларіон міг бути ровесником Ярослава, тож зрозуміло, чому став його сподвижником: за середньовіччя існував звичай оточувати дітей державця їх ровесниками, що виховувалися разом, а згодом ці друзі дитинства формували оточення правителя. Якщо це дійсно так, то 1022 р. Іларіону було 30-35 років, а при постриженні в сан митрополита - 60-65 [16].

На це О. Толочко закидає нам: «Дивно, що дослідниці ніщо не заважає вважати тридцятилітню людину ровесником Ярослава, котрому в 1022 р. було 44 чи 42 роки» [17]. Нас, у свою чергу, дивує така безапеляційність дослідника давньоруських джерел, оскільки він чомусь відштовхується лише від літописного запису 1054 р., де говориться, що Ярослав прожив 76 років. Але той самий літопис повідомляє, що 1016 р. Ярославу було 28 років [18], отже, 1022 р.- 34, а в пергаменному Пролозі XIII-XIV ст. говориться, що Ярослав жив 66 років [19]. До речі, антропологічне, рентгенологічне і анатомічне вивчення скелета Ярослава дозволило дослідникам дійти висновку, що князь жив не 76, а 60-70 років [20]. Усі ці факти наведені нами в монографії [21], проте О. Толочко чомусь не помітив їх.

Не переконує й Є. Кабанець, який, здійснюючи нову спробу ототожнення митрополита Іларіона з печорським архимандритом Никоном Великим (1077-1088), намагається «омолодити» Іларіона, аби «дотягти» його життя в монастирі до кінця XI ст. Міркування автора про, як він пише, «геронтологічний аспект» проблеми виглядають якимись наївно-категоричними і навіть курйозними: «Стрімкий злет колись безвісного пресвітера відбувся, коли йому було близько 50-ти (важко уявити собі 30-літнього митрополита, що напучує 73-літнього київського князя Ярослава), а найбільш активний етап церковної діяльності почався для нього на шостому десятку років. Потім Іларіон поступово старіє і, що цілком неминуче, байдуже до пастирської діяльності». І далі у тому ж дусі [22].

До речі, наше, як пише Є. Кабанець, «намагання архаїзувати історію Печерської обителі» базується не «на підставі пізніх анахронічних джерел», а на даних текстів Києво-Печерського патерика, де говориться, що преподобний Антоній, який постригся на Афоні, повернувся звідти на Русь і заснував монастир ще за князя Володимира [23]. Як довів О. Шахматов, ця звістка походить з Житія Антонія, отже сягає ще XI ст. Згодом вона потрапила і до інших джерел XV—

XVII ст.- Густинського літопису, Хронографу, московських літописних зводів тощо [24].

Отже, аргументувавши гіпотезу про появу «Слова» у 1022 р., спробуємо з'ясувати питання про місце його виголошення. З цього приводу в літературі існують різні точки зору: припускають, зокрема, що «Слово» могло прозвучати або в Десятинній церкві, або в Софії, або у надбрамному Благовіщенському храмі. Усі ці точки зору мають рацію, якщо прийняти наше припущення про можливість кількарязового виголошення «Слова» за часів Ярослава: справді, воно могло прозвучати і в Десятинній церкві на день пам'яті Володимира (до речі, починаючи з XV ст. у деяких списках «Слово» вміщено під 15 липня), і в Благовіщенському храмі з приводу завершення зведення оборонних споруд навколо Києва, і в Софії з нагоди інтронізації Іларіона. Але є ще одна тема, яка виразно звучить у «Слові» - це тема апостольської місії, причому міститься вона у центральній частині «Слова», де читається розгорнута похвала Володимирі Рівноапостольному. Тут говориться, що кожна країна, кожний народ хвалить свого апостола, що перелічуються Іларіоном, а далі додається: «Похвалимо ж і ми

по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого - нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава...» [25]. Далі говориться, що «апостольська труба і Євангелійський грім усі міста наповнили». Володимир називається «у владиках апостолом», цитуються слова з Євангелій, Діянь і Послань апостолів. Виходячи з цього, а також з датування «Слова» 1022 р., висловимо припущення, що воно вперше прозвучало в храмі Святих апостолів на Берестовому, де Іларіон був пресвітером. Про те, що «Слово» було виголошене у цій придворній церкві при замській княжій резиденції може певним чином свідчити вислів, де Іларіон звертається «не до необізнаних..., а до надзвичайно сповнених насолоди книжної», тобто до еліти київського суспільства; до того ж цей вислів є зачином «Слова». За аналогією з церквою Св. Апостолів у Константинополі можемо гадати, що церква Апостолів на Берестовому була місцем ушанування київських володарів, ствердження апостольської місії і шляхетного роду Рюриковичів, що виразно читається в «Слові».

1. Горский А. В. Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I // Прибавления к творениям святых отцов в русском переводе.- М., 1844.- Ч. 2.- С. 206-207.
2. Розов Н. Н. Синаодальный список сочинений Илариона - русского писателя XI века // Slavica.- 1963.- R. 32, ses. 2.- С. 147.
3. Никитенко Н. Н. «Слово» Илариона и датировка Софии Киевской / Доклад на теоретическом семинаре Института философии АН Украины (Киев, октябрь 1987 г.) // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. Сб. науч. трудов.- К., 1991.- С. 51-57.
4. О богослужении православной церкви.— К., 1864.- С. 57.
5. Миняя: март.- Ч. 2.- С. 171-218.
6. Шевченко Ю. Ю. Собор и время (По поводу монографии Н. Н. Никитенко «Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской».- К., 1999.- 291 с. // Український археографічний щорічник.- 1999.- Вип. 3-4.- С. 690-691.
7. Вілкул Т. Як користувався «Книгою книг» київський митрополит Іларіон? // Духовна спадщина Київської Русі.- Одеса, 1997.- Вип. 2.- С. 120.
8. Данилевський І. М. Центонно-парафразний принцип в творчестві перших киево-печерських літописців: препятствие или помощь для исследователя? // Могилянські читання: 36. наук, праць.- К., 2002.- С. 68-81.
9. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона.- К., 1984.- С. 84-86.
10. Носенко С. Кирио-Пасха // Журнал Московской патриархии.- 1991.- № 4.- С. 62-63.
11. Александрович В. Н. Н. Никитенко. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика (рецензия) // Вісник Львівського університету. Сер. істор.- 2000.- Вип. 35-36.- С. 649.
12. Молдован А. М. Вказ. праця.- С. 8-28.
13. Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. отделения русского языка и словесности Академии наук,- 1907.- Т. 1.— С. 29—55.
14. Розов Н. Н. Иларион // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI — первая половина XIV в.).— Л., 1987.- С. 198-204.
15. ПСРЛ.-Т. 2: Ипатьевская летопись.-М., 1998.-Стп. 143-144.
16. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика.— К., 1999.- С. 208-209.
17. Голочко О. Два світи, два способи дискурсу: Н. Н. Никитенко. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика.— К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999; *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності).- Київ-Львів-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1998 // Український гуманітарний огляд.— К., 1999.— Вип. 1.- С. 141.
18. ПСРЛ.-Т. 2.-Стп. 114-150.
19. Макарий. История Русской Церкви.- СПб., 1857.- Т. 1.- С. 223.
20. Гинзбург В. В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерды // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.- 1940.- Вып. 7.- С. 57-66; *Рохлин Д. Г.* Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Там само.- С. 46-47.
21. Никитенко Н. Н. Русь и Византия...- С. 50-51.
22. Кабанець Є. П. Іларіон - Никон Великий: повернення до однієї старої гіпотези // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. 36. наук, праць,- К., 1999.- С. 35-36.
23. Києво-Печерський патерик (вступ, текст, примітки).— К., 1931.-С. 29.
24. Шахматов А. Разыскания о русских летописях.- М., 2001.- С. 190-209.
25. Молдован А. М. Вказ. праця.- С. 91. Тут і далі текст дано в перекладі С. В. Бондаря. Див. Історія філософії України: Хрестоматія.- К., 1993.- С. 7-27.

N. Nikitenko

**ABOUT THE TIME AND PLACE
OF THE PROCLAMATION OF «THE SERMON OF LAW AND BLESSING»
BY METROPOLITAN ILARION**

The author grounds her own, earlier developed hypothesis that «The Sermon» was pronounced on March 25, 1022 for the first time, when Easter and Annunciation were coincided.

It is proposed that it was the St. Apostles Church of Berestovo (Ilarion has being a priest there) where «The Sermon» was proclaimed for the first time. It might happened that «The Sermon» was pronounced plenty of times already during the Yaroslav's reign and also in proper edited form was proclaimed on the state holidays in Annunciation Church, St. Virgin Mary's Church, and also in St. Sophia Cathedral.